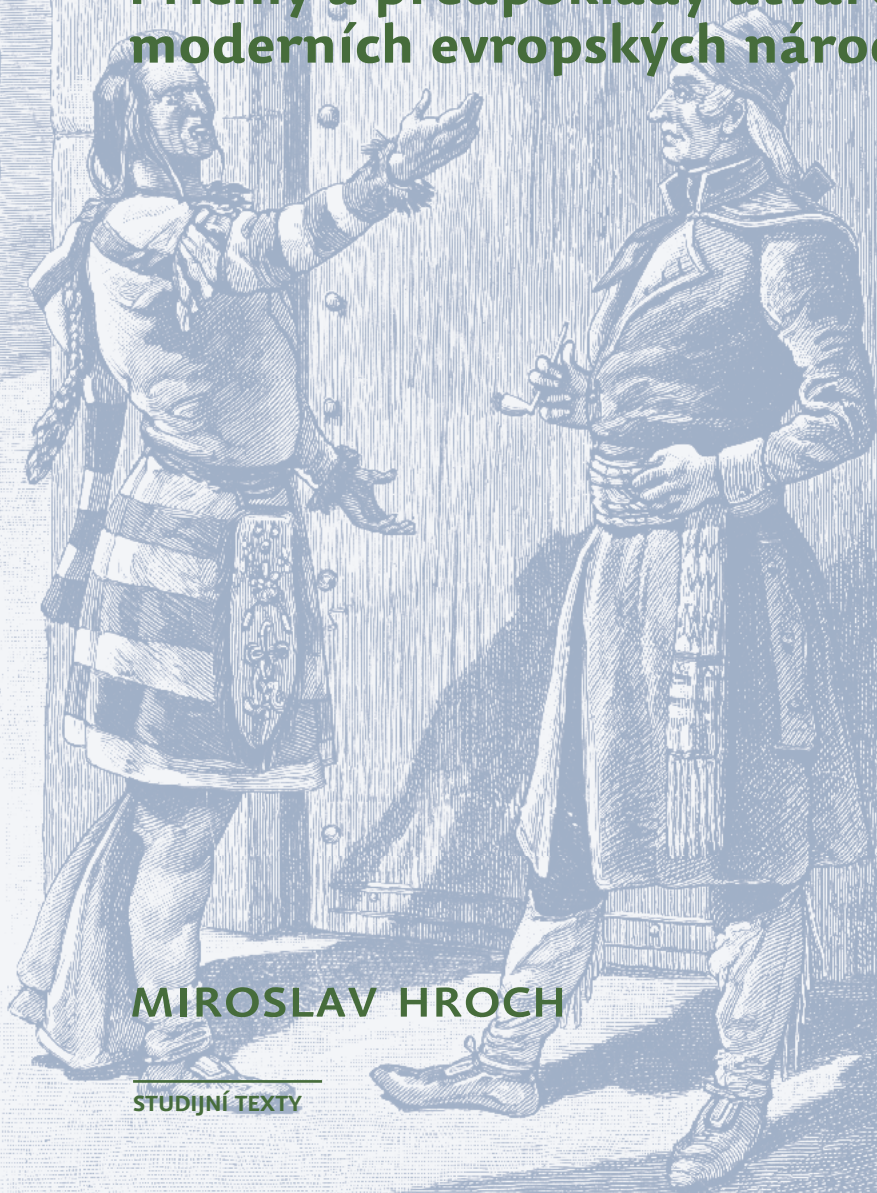

NÁRODY NEJSOU DÍLEM NÁHODY

Příčiny a předpoklady utváření
moderních evropských národů

MIROSLAV HROCH

STUDIJNÍ TEXTY

Národy nejsou dílem náhody

Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů

Miroslav Hroch

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

**Národní
plán
obnovy**

**MS
MT**
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2023

Edice Studijní texty, 45. svazek / řídí Helena Kubátová, Alena Miltová a Jiří Ryba

Redakce Alena Miltová

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první elektronické, odpovídá druhému tištěnému vydání (v Karolinu prvním)

© Univerzita Karlova, 2023

© Miroslav Hroch, 2023

ISBN 978-80-246-5651-9

ISBN 978-80-246-5685-4 (pdf)

Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz

ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

OBSAH

Předmluva | 5

Předmluva k českému vydání | 8

Předmluva ke druhému českému vydání | 10

Část první

NÁRODY A NACIONALISMUS JAKO BADATELSKÝ PROBLÉM | 11

Kapitola první. **Spory o výklad a definici** | 14

1.1 Názory na národ v 19. století | 15

1.2 Pojetí národa ve druhé polovině 20. století | 19

1.3 Nacionalismus: pohroma či nedopatření? | 28

1.4 Pokusy o historický výklad národa | 39

Kapitola druhá. **Typologická charakteristika** | 46

2.1 Základní typy formování evropského národa | 46

2.2 Periodizace cesty k modernímu národu | 50

2.3 Multietnické říše jako politický rámec národních hnutí | 53

Část druhá

ZDROJE A SLOŽKY NÁRODOTVORNÝCH PROCESŮ | 59

Kapitola první. **Odkaz minulosti** | 62

1.1 Minulost přímo oslovující člověka | 62

1.2 „Národní“ minulost jako součást předmoderní historické tradice | 71

Kapitola druhá. **Etnické kořeny** | 78

2.1 Etnická mnohotvárnost předmoderní Evropy | 78

2.2 Jazyková homogenizace v raně novověkém státě | 80

2.3 Jazyky a etnické skupiny v období formování národa | 86

Kapitola třetí. **Modernizace** | 93

3.1 Modernizace státu | 94

3.2 Politická a sociální rovnoprávnost | 98

3.3 Ekonomický rozvoj a sociální komunikace | 107

3.4 Škola a národní výchova | 117

3.5 Typologie národních hnutí podle jejich vztahu k procesu modernizace | 121

Kapitola první. Aktéři dramatu: kdo mluvil jménem národa? | 133

- 1.1 Státní národ | 134
- 1.2 Národní hnutí | 136
- 1.3 Sociální původ národní inteligence | 139

Kapitola druhá. Národně relevantní zájmové rozpory | 143

- 2.1 Zápas o místo na slunci: boj o politickou moc | 143
- 2.2 Rozpor mezi státy a národy | 151
- 2.3 Nerovnoměrnost vývoje | 155
- 2.4 Rozpory vyplývající z modernizace | 159

Kapitola třetí. Národní mýtus a hledání společného osudu | 166

- 3.1 Dějiny jako argument | 170
- 3.2 Konstrukce národních dějin | 176
- 3.3 Národní minulost v mýtech a tradicích | 187

Kapitola čtvrtá. Zápas o národní jazyk a kulturu | 198

- 4.1 Kultura jako nástroj národní mobilizace | 201
- 4.2 Jazykové požadavky národních hnutí | 206
- 4.3 Rozmar vzdělavců nebo sociální potřeba? | 219
- 4.4 Jazyk předmětem politického zápasu | 225

Kapitola pátá. Národ jako kulturní konstrukce? | 230

- 5.1 Úloha emocí | 231
- 5.2 Živočišné pudry a instinkty | 234
- 5.3 Symboly | 236
- 5.4 Stereotypy | 238
- 5.5 Národní pomníky a ikonografické symboly | 241
- 5.6 Národní slavnosti | 246
- 5.7 Národní prostor a jeho hranice | 256

Závěry a hypotézy | 264

Použitá literatura | 273

Literatura k dějinám jednotlivých národů | 295

Věcný rejstřík | 299

Rejstřík zeměpisných jmen | 308

Každý, kdo třeba jen zpovzdálí sleduje situaci na knižním trhu, ví, že témata „národ“ a „nacionalismus“ patří k nejméně frekventovanějším. Proto je pochopitelně legitimní ptát se, zda ještě má smysl psát k tomuto tématu další knihu. Pokud by jejím cílem bylo podat novou – kolikátou již? – „teorii nacionalismu“, byla by taková skepse zcela opodstatněná. Každý autor, jenž si dělá ambice přesahující pouhý popis či naraci, se totiž pokouší o originalitu, která ovšem až příliš často spočívá buď ve vytržení a zveličení jednoho z aspektů problému, nebo v nové kombinaci údajů dávno již známých. Jako reakce na mnohotvárnost a početnost dosavadní produkce vzniklo již několik knih, které se omezují na kritický přehled starších názorů.

Právě takováto záplava titulů signalizuje potřebu zastavit se a zachytit současný stav bádání v jakési syntéze, která by ovšem svůj zájem soustředila na to, co lze z dosavadních výsledků zařadit do uceleného systému. Nepůjde tedy o to, vyzvedat originalitu jednotlivých přínosů, ať již zdánlivých či skutečných, nýbrž o to, koncentrovat se na přístupy, které umožňují jistý badatelský „konsenzus“. Jestliže totiž odhlédneme od často vykonstruované „originality“ termínů, shledáme, že rozdíly mezi koncepcemi nejsou tak diskrepantní, jak by nám mnozí jejich autoři chtěli namluvit.

Samozřejmě hned na počátku je třeba vymežit problém, jemuž se syntéza chce věnovat. Nejde o souhrnné dílo o „nacionalismu“ ani o soudobých podobách a zájmech evropských národů, nýbrž o jejich genezi. Jak naznačuje sám název knihy, jde o to, sledovat cesty, jimiž se ubíraly národotvorné procesy, respektive konstrukce národa v průběhu dlouhého 19. století. Jde o národ evropský jako specifický typ útvarů, na nichž je – ať již se nám to líbí či nikoliv – založena stavba Evropy.

Syntézu tohoto typu je možno zpracovat dvojím způsobem: narativně nebo problémově. Je možno systematicky zobrazit průběh formování jednotlivých národů, nebo je možno na základě znalostí o průběhu těchto národotvorných procesů hledat jejich rozhodující složky a usilovat tak o přípravu kauzální analýzy. Rozhodl jsem se

dát přednost zobecnujícím reflexím před plochým popisem, poněvadž jen tak lze otevřít cestu ke komparaci s cílem připravit materiál pro výklad příčin úspěchu (či neúspěchu) formování moderního národa.

6 | Takovýto postup by ovšem měl být uskutečněn s „otevřenými kartami“. Autor musí hned na počátku alespoň rámcově vymezit své pozice. Nedomnívám se, že by národ byl pouhým kulturním konstrukt, invencí, kterou mohl kdokoli a kdekoli libovolně uvést do života tím, že vyhlásí nacionalistická hesla. Tím méně jsou moderní národy dílem jakéhosi abstraktního nacionalismu. Konstrukt národa mohl dosáhnout úspěchu jen za určitých podmínek sociálních, politických a kulturních, které působily nezávisle na přáních a ideálech „nacionalistů“. Vzhledem k naprosto divergentní aplikaci termínu nacionalismus je velmi obtížné vymezit mu nějaký konsenzuální smysl a tím méně jej užívat jako nástroj kritické analýzy. Proto jsem se rozhodl tento termín pokud možno vůbec neužívat.

Z předchozího se odvozuje také základní struktura knihy. Aníž bych se pokoušel rozhodnout spor mezi „konstruktivisty“ a „esenčialisty“, pokouším se zobrazit historický vývoj k národu sub specie obou přístupů. Úvodní kapitola podává přehled vývoje názorů na národ a příčiny jeho formování. Druhá část shrnuje objektivní poměry, z nichž formování národa vyrůstalo a jejichž podíl na tomto procesu je většinou uznáván – byť s rozdílnými akcenty: je to předchozí historický vývoj, etnicita a politická a hospodářská modernizace. Tyto souvislosti a vztahy budou líčeny jako soubor předpokladů, bez nichž si vznik národa nelze představit. Třetí oddíl pak je věnován lidským (vlasteneckým) aktivitám, které vedly k formování národa. Budu zde reprodukovat názory některých autorů a výsledky bádání k úloze boje o moc a dalších národně relevantních zájmových rozporů, k významu historie a hledání národních dějin, jazykovým a kulturním požadavkům předáků národních spopolitostí, roli mýtů, symbolů, slavností atd. Budu však tyto názory zároveň prověřovat na základě toho, co vím o konkrétním vývoji jednotlivých národů.

Knih si rozhodně neklade nárok na to, že „vyřeší“ problematiku formování národů. I když jednotlivé kapitoly tvoří uzavřené celky, neznamená to, že by autor vše považoval za vyřešené a jasné. Ostatně mělo by patřit k úkolům každé syntézy, aby zároveň se shrnutím dosavadních poznatků a náhledů otevřela pohled do budoucnosti, stala se jakýmsi odrazovým můstkem dalšího bádání. Pozorný čtenář si ostatně zajisté povšimne bílých míst, mezer v dosavadních znalostech i rozporů ve výkladu kauzálních souvislostí.

Některé z nich odpovídají mezerám a deziderátům dosavadních publikací, jiné ovšem jsou spíše způsobeny omezenými znalostmi autorovými.

Jde o práci historickou, která rozhodně nehodlá promítat současné konflikty a mýty do minulosti. Takový přístup, který by chtěl nazírat minulost očima současnosti či provádět selekci údajů podle jejich aktuálnosti, by byl zavádějící a posiloval by beztoho až příliš frekventovanou politizující a ideologizující falešnou optiku. Skutečnost, že se v průběhu 20. století vedly války ve jméno národa, že docházelo k etnickým čistkám i masovým vraždám – rovněž s nacionalistickým zdůvodněním, by neměla zakalit historikův pohled na doby, které výbuchu nacionalismu předcházely. Nelze zjednodušeně vést jednokolejné kauzální řady a nahlížet na formování národů v průběhu 19. století jako na zárodek zločinů či dokonce jako na jakési „scestí“, na které se evropská společnost dostala. Vztah mezi minulostí a současností ovšem nemůže být opomenut: půjde však především o to, přispět poznatky o událostech a vztazích z 19. století k lepšímu pochopení událostí pozdějších.

Tato snaha o dodržení principů historicity, tj. o rozlišení událostí dřívějších od pozdějších, byla dalším z důvodů, proč jsem se rozhodl vyhnout se termínu „nacionalismus“, který sugeruje dojem nadčasovosti a zároveň nepřímou otevírá potřebu hodnotícího, odsuzujícího či apologetického pohledu na události, které by měly být studovány sine ira et studio.

PŘEDMLUVA K ČESKÉMU VYDÁNÍ

8 | K napsání této knihy mne vybídli roku 1999 vedoucí profesori Centra pro srovnávací dějiny Evropy při Freie Universität Berlin (profesoři Jürgen Kocka, Hartmuth Kaelble a Holm Sundhaussen), když se rozhodli zahájit vydávání řady „Synthesen“, která měla shrnovat poznatky k „velkým“ tématům evropských dějin. Tento podnět jsem přivítal, poněvadž jsem v něm viděl příležitost, jak uzavřít svoji práci na tematicce, k níž jsem se v průběhu dlouhých desetiletí opakovaně vracel. Rukopis byl ukončen roku 2003, ale toto vydání zohledňuje zejména v přepracované první části také pozdější publikace. Kniha sleduje dvojí cíl: podat přehled výsledků bádání o problematice formování národa a zároveň navázat na mé dvě starší práce, z nichž prvá se zabývala sociální základnou a druhá programy národních hnutí.* Po otázkách, kdo byli „průkopníci“ národa a jaké cíle si kladli, budu se v této knize ptát, proč, díky kterým okolnostem a společenským silám, dosáhli úspěchu.

Mezitím se ovšem poněkud posunuly představy o smyslu a možnostech historického bádání. Část historiků pochybuje o smysluplnosti jakéhokoli zobecňování a tedy také o smysluplnosti hledání širších procesuálních kauzálních souvislostí. Nesdílím tuto skepsi a domnívám se, že v úsilí o poznání minulého mají svoji funkci a své zásluhy právě tak bádání orientovaná mikroanalyticky jako transnacionálně orientovaná komparativní makroanalýza.

Ve vymezení základního problému této knihy je všem obsažen důležitý posun: zatímco dosud jsem se zabýval především formováním moderního národa cestou národního hnutí, rozšířilo zadání ediční řady můj pohled také na situace, kdy se národ utvářel v podmínkách národa státního. Na rozdíl od většiny prací věnovaných

* K prvnímu problémovému okruhu: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Praha 1968 (podstatně rozšířená anglická verze *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge 1985); k druhému problémovému okruhu: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999 (anglický překlad *In the National Interest*, Praha 2000).

této problematice nebylo mým cílem předložit novou, originální, dosud neslyšenou teorii a terminologii. Taková, dnes bohužel častá, křečovitá snaha o originalitu neukazuje a často ani nechce ukázat cestu k řešení problému. Pokud je na této knize něco originálního, pak je to právě snaha o jakousi konsenzualitu, o to, najít a aplikovat spíše shody než rozdíly mezi jednotlivými autory a výklady problematiky utváření moderních národů.

Text byl původně určen německému čtenáři a pro české vydání, které umožnila velkorysá podpora výzkumného záměru Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy, bylo třeba některé formulace upravit a také doplnit poznámkový aparát. Základní autorovy názory i jeho pojmosloví nejsou ovšem nijak nové a jsou českému čtenáři známy z některých starších publikací. Nový je systematický pokus o analýzu co nejširšího spektra vztahů a kauzálních souvislostí a důsledně celoevropský horizont komparativního pohledu. Jediným omezením, které lze zajisté označit za nedostatek, je zanedbání problematiky formování ruského národa a národů kavkazských.

| 9

Praha, květen 2008

PŘEDMLUVA KE DRUHÉMU ČESKÉMU VYDÁNÍ

10 | Je potěšující, když si čtenářský zájem o rozprodanou již knihu vyžádá její druhé vydání. Tuto knihu jsem napsal před dvěma desetiletími jako pokus o komparativní historický výklad utváření evropských národů. Mezitím bylo publikováno mnoho odborných studií k problematice nacionalismu, konalo se nespočet konferencí, ale všude šlo především o současnost a její dílčí aspekty, nikoli o historický výklad, takže základní koncepce geneze národů, případně „teorii nacionalismu“ se nijak významně neobohatily. Na tom snad něco málo změnila leda diskuse o konceptu „národní indiference“. Sám jsem však před deseti lety modifikoval své pojetí národa (o tom viz kniha *Hledání souvislostí*, kap. 8.7.), ale tím nijak nezpochybňuji svůj historický výklad utváření národů jako velkých sociálních spolitostí. Proto jsem se rozhodl neměnit ucelený výklad a zůstat jen u drobných bibliografických úprav.

Praha, srpen 2023

Část první
**NÁRODY A NACIONALISMUS
JAKO BADATELSKÝ PROBLÉM**

Studium problematiky národa a nacionalismu zaujímá v kontextu | 13
bádání historických i společenských věd významné postavení. Svědčí o tom nejen značný zájem veřejnosti, ale také sám objem vědecké tvorby. Knihy věnované této problematice by snadno zaplnily několik regálů, nemluvě o rostoucím počtu specializovaných časopisů. O tom, že šlo a dodnes jde o problémy politicky závažné, svědčí okolnost, že počet sepsaných vědeckých studií narůstal vždy v době, kdy se národnostní otázka stala politickou aktualitou – nejnověji během posledních patnácti let. Navzdory (či spíše díky) obrovskému množství dílčích poznatků a rafinovaně vymyšlených modelů tvoří dnes problematika národa a nacionalismu velice nepřehledný terén, v němž se badatelé jen těžko orientují již proto, že bylo dosaženo jen minimálního pojmoslovného konsenzu. Proto je nezbytné zahájit tento pokus o syntetické zpracování procesu formování národů v Evropě základním orientačním přehledem pojmů a koncepcí.

KAPITOLA PRVNÍ SPORY O VÝKLAD A DEFINICI

14 | Nahlédneme-li letmo do několika náhodně zvolených studií věnovaných národu a nacionalismu, snadno zjistíme, že každý z autorů chápe těmito pojmy něco poněkud odlišného. Již v meziválečném období se prý v Německu říkalo, že každý doktorand, který se touto tematikou zabývá, považuje za věc své cti, aby předložil originální definici národa. Snaha o originalitu – a to nejen definice, ale především interpretace – dosáhla v současnosti globálních rozměrů. V případě termínu „národ“ a jeho ekvivalentů v evropských jazycích tkví základní potíž v tom, že se jako nástroje analýzy moderního společenského a kulturního procesu užívá termínu, který vznikl již ve středověku a byl kontinuitně tradován až do novověku. I když společným kořenem termínu byla latinská *natio*, dostaly jeho překlady do jednotlivých jazyků v odlišných politických a sociálních podmínkách poněkud odlišný význam.

V angličtině 18. století označoval termín *nation* všechny obyvatele, kteří žijí pod stejnou vládou (resp. panovníkem) a řídí se shodnými zákony. Obdobně byla charakterizována *la nation* v prvním vydání francouzské *Grande Encyclopédie*, ale již následující vydání připojila k této charakteristice také společný jazyk. Naproti tomu byla v německé jazykové tradici spojována *Nation* především s kulturou a jazykem, případně i společnou minulostí. Specifickou potíží bylo, že se tento překlad z latiny částečně překrýval s tradičním německým termínem *Volk*.¹ Zmínky si zaslouží, že již v padesátých letech 17. století český učenec J. A. Komenský (Comenius) definoval národ (v latině *gens seu natio*) jako soubor lidí, kteří žijí na společném území, mají společné dějiny a společný jazyk a jsou spjati láskou ke společné vlasti.² Zajisté

1 Na závažnost těchto pojmoslovných rozdílů poprvé upozornila finská historička A. Kemiläinen v prvních kapitolách své knihy *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Jyväskylä 1964. Tato kniha zůstala nicméně mimo pozornost západní vědy.

2 Ve spisu *Gentis felicitas*, který byl vytištěn roku 1659. Obdobně chápal národ P. Stránský i B. Balbín. Srv. E. Maur, Pojetí národa ve starší české historiografii jako východisko koncepce českého národa v první polovině 19. století, in: M. Skřivánek (vyd.), *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu*, Litomyšl 1998.

to nebyl jediný případ „předmoderně moderního“ chápání tohoto pojmu.

Druhý ze základních termínů soudobého pojmového instrumentáře – „nacionalismus“ – má podstatně odlišnou genezi. Vznikl jako novotvar původně v politickém diskurzu, což jej zatížilo politickými, hodnotícími konotacemi. Všeobecně užívaným nástrojem vědecké analýzy se stal – odhlédnuto od prvých náběhů v meziválečné době – teprve během druhé poloviny 20. století. Potíž spočívá ovšem také v tom, že je odvozen od a vztahován k termínu národ, který má odlišné historické pozadí. Nacionalismus, který označoval politický či myšlenkový postoj a byl (a zůstal) hodnotově zatíženým nástrojem politického zápasu od počátku 20. století, byl postupně zařazen do těsného příbuzenství s termínem „národ“, který naopak má svoji genezi v předmoderní době. Konfuzi zvyšuje v důsledku toho okolnost, že termín „nacionalismus“ interpretují příslušníci různých národností do značné míry v závislosti na tom, jak se chápe termín „národ“ v jazykové tradici jejich národů. Je proto logické, že se v angličtině *nationalism* spojuje se státem, respektive zápasem o státnost, zatímco v německé terminologii, kde byl původně definován kulturou a jazykem, si teprve hledá své místo a je předmětem rozporných interpretací. Navíc je tento termín v angličtině i v němčině – a ještě více v ruštině a češtině – podvědomě či vědomě spojován s negativními projevy existence národů a zápasů „ve jménu národa“. Budeme mít příležitost demonstrovat pojmoslovné zmatení, kterému podlehl i prominentní badatelé.

| 15

1.1 NÁZORY NA NÁROD V 19. STOLETÍ

Národ se stal předmětem zájmu historiků a dalších vědců často ještě v době, kdy se teprve utvářel, takže vědecký diskurz národa byl nutně poznamenán specifickými národními poměry a postoji badatelů. Zvláště výrazný byl situačně podmíněný rozdíl vyplývající z toho, v jaké národní situaci se badatelé nacházeli. Ti z nich, kteří studovali národ v podmínkách od středověku existujícího národního státu, jako byla Francie či Anglie, považovali existenci pospolitosti označované jako *nation* za samozřejmost. Jiní přistupovali k předmětu svého zájmu v podmínkách zápasu o národní (ať již státně či kulturně definovanou) existenci a musili si teprve zjistit, jakými rysy budou novou pospolitost vymezovat, aby ji odlišili od pospolitostí jiných. Ne náhodou najdeme koncem 19. a počátkem 20. století největší počet příspěvků do diskuse o definici národa

právě v německojazyčném prostředí. Navíc, jak již bylo řečeno, se pro označení nově se utvářející pospolitosti užívalo termínu, který byl v příslušném jazykovém povědomí zakotven od středověku. Tyto skutečnosti pochopitelně ovlivňovaly nejen terminologii, ale také metodická východiska.

16 | Společným rysem naprosté většiny prací, které byly od poloviny 19. století publikovány, bylo primordialistické (či podle některých autorů perenialistické) pojetí národa: axiomatický názor, který odpovídal také dobovému veřejnému mínění, že národ je odvěkou kategorií, jejíž objektivní existenci je možno a nutno oživit, obrozovat, poněvadž je specifickou hodnotou lidského rodu. Toto prolnutí primordialismu ze sféry politického zápasu do sféry vědeckého výzkumu bylo dalším důsledkem skutečnosti, že ti, kdo národ studovali, byli zároveň jeho příslušníci, či lépe řečeno účastníci národního zápasu, ať již měl jakoukoli podobu.

Není nutné reprodukovat zde názory jednotlivých historiků, sociologů či politologů na národ a jeho vznik. Postačí konstatování, že práce, které vznikaly k této problematice během poslední třetiny 19. století a prvé poloviny století následujícího, můžeme zhruba rozčlenit do dvou základních proudů: Prvý definoval národ objektivními, empiricky zjistitelnými, respektive ověřitelnými rysy, charakteristikami, mezi nimiž obvykle na prvním místě figurovaly ve střední a východní Evropě charakteristiky kulturní a jazykové v kombinaci s nejrůznějšími prvky dalšími – od politických vazeb přes vazbu k teritoriu až po „pouto krve“. Anglosaští autoři měli ovšem již tehdy určité problémy se zařazením „nestátních“ národů pod anglický termín *nation* a hledali termíny náhradní, jako zejména *nationality*, *people*, respektive *national group*.³

Již počátkem 20. století však někteří autoři došli k názoru, že nelze najít univerzální kombinaci, která by závazně platila pro všechny pospolitosti, jež tehdy byly označovány jako národ. Značný vliv proto získalo Meineckovo rozlišení „Staatsnation“ a „Kulturnation“ podle toho, zda pospolitost, která se považovala za národní, tvořila státní celek nebo se opírala o společný jazyk a kulturu. Odlišné řešení téhož problému hledal austromarxista Otto Bauer tak, že kladl důraz na rozhodující roli společných dějin, které činily z příslušníků národa „pospolitost osudu“. Odtud pak se odvozovala charakteristika národa jako pospolitosti kultury a také „charakteru“. V průběhu staletí trvajících společných dějin pak prošel národ

3 Snad poprvé B. Joseph, *Nationality, its Nature and Problems*, London 1929, str. 24 n., po něm také C. J. Hayes (srv. pozn. 8).

několika stadii, která se navzájem lišila tím, kdo byl nositelem národní myšlenky, tj. podle toho, jak se rozšiřovala sociální základna národa.⁴

Ještě dál šel v resignaci na určitelnost stálých objektivních znaků národa Max Weber: národ nemůže být definován „podle empirických společných kvalit“, je to badatelsky těžko uchopitelný pojem, jenž označuje jistou skupinu lidí, kteří vůči sobě navzájem chovají „specifický pocit solidarity“. Národ je proto vázán k prestižním zájmům a mocenské prestiži.⁵

Weberův názor, byť formulován jen jako okrajový postřeh, je | 17
asi nejvýznamnějším z těch, které řadíme ke druhému z názorových proudů. Řadíme tam badatele, kteří definovali národ subjektivně, tedy tím, zda si určitá skupina lidí svoji příslušnost k národu uvědomuje a přeje si ji. Tento přístup k národu mohl být demonstrován agitačně jako vůle k „vytvoření“ národa, nebo mohl mít podobu prostého souhlasu s příslušností k existujícímu již národu. Nejčastěji je v současnosti tento postoj charakterizován bonmotem E. Renana o národu jako „každodenním plebiscitu“, ale je třeba připomenout, že měl silné pozice také v Německu, kde k jeho zdůvodnění přispěla tzv. statistická škola (G. Rümelin, M. Lazarus).⁶ Význam pro historické bádání získala tato koncepce teprve v meziválečném období a zejména pak po 2. světové válce. Tehdy ovšem již se těžiště výzkumu přesouvalo z národa na nacionalismus.

4 Jako typický příklad literatury konce 19. století, která se pokoušela určit národ souborem objektivních „rysů“, je možno uvést: F. J. Neumann, *Volk und Nation*, Leipzig 1888; F. Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, München, Berlin 1907; O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie*, Wien 1907, str. 84 nn. a str. 135. Bauerovou koncepcí se inspiroval mladý bolševický emigrant Josef Džugašvili-Stalin a spojil ji ve zjednodušené podobě s definicí národa pomocí závazných znaků; tato definice se stala od třicátých let oficiální sovětskou „marxisticko-leninskou“ koncepcí národa: srv. *Marxismus a národnostní otázka, Spisy 2*, Praha 1949, str. 281.

5 M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft II*, Tübingen 1976, str. 675 nn. Na druhé straně vysvětloval M. Weber rozdíl v životní úrovni Němců a Poláků rasovými dispozicemi – srv. J.-R. Paré, Les „écrits de jeunesse“ de Max Weber: l’histoire agraire, le nationalisme et les paysans, *Revue Canadienne de science politique*, Sept. 1995, str. 440. Srv. též P. Birnbaum (vyd.), *Sociologie des nationalismes*, Paris 1997, str. 13 n.

6 E. Renan, Qu'est-ce qu'une nation? in: *Œuvres Completes I*, Paris 1947 (česky in: M. Hroch, vyd., *Pohledy na národ a nacionalismus*, Praha 2003); G. Rümelin, *Kanzlerreden*, Tübingen 1907. K úloze „statistiků“ srv. J. Weichlein, „Qu'est-ce qu'une nation?“ Stationen der deutschen Debatte um Nation und Nationalität in der Reichsgründungszeit, in: W. v. Kreseritzky, K.-P. Sick (vyd.), *Demokratie in Deutschland. Chancen und Gefährdungen im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1999, str. 71 nn. K tomuto pojetí měl u nás blízko např. T. G. Masaryk (*Naše nynější krize*, Praha 1895, str. 144) a F. X. Šalda v kritice M. A. Šimáčka (*Kritické projevy 3*, Praha 1950, str. 153).

Hranici mezi oběma přístupy nelze ovšem absolutizovat. Autoři, kteří usilovali o určení národa objektivními rysy, si stále více uvědomovali, že národ nemůže existovat bez sebevědomí svých příslušníků, a naopak subjektivistická definice národa nevyklučovala objektivní vazby mezi jeho příslušníky. Zatímco evropské bádání se i v meziválečné době soustředilo na studium národa, objevil se v americkém prostředí úspěšný pokus o aplikaci nového analytického termínu – „nacionalismus“ – v díle Carltona Hayese. Již před ním, roku 1921, přenesl tento termín ze světa politické debaty do roviny politologické analýzy M. S. Handmann, jenž rozlišoval nacionalismus utiskovaných *peoples* (Poláci, Irové) od nacionalismu iredentistického (Italové, Srbové) a prestižního (Francouzi).⁷ Také Hayesova definice nacionalismu byla původně kritická a označovala nacionalismus za „hrdé a vychloubačné smýšlení o svém vlastním národě“, doprovázené nepřátelským postojem k jiným národům. Hayes však došel k názoru, že je třeba diferencovat několik typů nacionalismu: humanistický (Rousseau, Herder), jakobínský, tradicionalistický (Burke, němečtí romantici), liberální (Welcker, Mazzini) a integrální (fašismus, nacismus).⁸ Pokusil se také o neutrální, nehodnotící určení nacionalismu jako „sloučení patriotismu s uvědoměním si národnosti“.⁹ Zatímco Hayesova typologie byla založena na komplexní charakteristice jednotlivých typů, vystoupil sociolog L. Wirth ve třicátých letech s typologií založenou pouze na požadavcích: podle jejich povahy mohl nacionalismus být právě tak dominantní a hegemoniální jako partikularistický, respektive marginální a menšinový.¹⁰

V meziválečné Evropě byly studie o problematice národa publikovány především v Německu. Vedle prací nacionalistických, které byly spjaty s rasistickou koncepcí nacistickou nebo k ní směřovaly, vydali zejména někteří sociologové a politologové zajímavé studie, které navazovaly dílem na koncepci F. Meineckeho a snažily se jeho pojmové rozlišení dále rozpracovat, dílem na pojetí O. Bauera.¹¹

7 M. S. Handmann, *The Sentiment of Nationalism*, *Political Science Quarterly* XXXVI, 1921, str. 107 nn.

8 C. J. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York 1931.

9 Týž, *Nationalism: A Religion*, New York 1960, str. 2.

10 L. Wirth, *Types of Nationalism*, *American Journal of Sociology* XLI, 1936, str. 723 nn. Názory Hayesovy a Wirthovy (i dalších starších autorů) zde uvádím také proto, abych upozornil na relativitu „objevnosti“ mnoha současných teorií nacionalismu, které nabízejí v odlišné verbalizaci řešení a badatelská východiska, která byla již dávno promyšlena.

11 Nacistické pojetí ovlivnil např. M. H. Boehm, *Das eigenständige Volk*, Göttingen 1932. Výrazně subjektivistický a nacionalismem prodchnutý koncept zastávala početná plejáda autorů, jako např. E. Stavenhagen, *Das Wesen der Nation*, Berlin 1934. Meineckem inspirovaný a eklektický, ale velmi informativní přehled podal J. Fels, *Begriff und*

1.2 POJETÍ NÁRODA VE DRUHÉ POLOVINĚ 20. STOLETÍ

Neblahé zkušenosti s nacionalismem, které přinesla Evropě i světu 2. světová válka, poznamenaly také přístup k historickému i sociologickému a politologickému studiu národa a nacionalismu. Zvýšila se politická aktuálnost tohoto studia a s ní také angažovanost autorů. Názory se pochopitelně i nadále lišily, ale můžeme zjistit, že v několikerém ohledu panovala mezi badateli většinová shoda o tom, co je potřeba zdůraznit a co naopak bylo překonáno.

1. Naprostá většina badatelů se více či méně důsledně distancovala od primordialistického názoru, že národ je odvěkou kategorií, a také od rasových teorií pospolitostí krve.

2. Shoda panovala také v tom, že národ nelze definovat pouze etnickými rysy (jazykem a kulturou).

3. Národ byl nyní v rostoucí míře uznáván za svébytnou politickou, respektive sociální pospolitost teprve tehdy, bylo-li možno doložit, že si jeho příslušníci jsou více či méně vědomi své sounáležitosti a považují ji za hodnotu.

4. Odtud pak v následujících desetiletích vyplýval rostoucí důraz na studium „nacionalismu“ jako subjektivního předpokladu, projevu či dokonce podmínky pro existenci národa.

Jistá kontinuita se starším, středověkým vývojem státnosti ovšem byla i nadále uznávána. Systematicky tento vztah kategorizoval J. Armstrong, jemuž kritikové nejednou vytýkali, že se pokouší oživovat zastaralý „primordialismus“. Ve skutečnosti chtěl především studovat (s velkou dávkou schematizace), jak se měnila intenzita a politická relevance národního vědomí, či spíše pocit sounáležitosti s potenciálním „národem“ v průběhu věků.¹² Tuto potřebu, respektive pocit sounáležitosti, loajality k velké sociální skupině, považují ostatně za důležitý předpoklad národotvorných procesů také někteří pozdější autoři, zejména z řad sociálních vědců.¹³

Wesen der Nation, Münster 1927. Velmi diferencovaný a vyvážený, později bohužel zapomenutý teoretický koncept zpracoval H. Ziegler, *Die moderne Nation. Ein Beitrag zur politischen Soziologie*, Tübingen 1932. Již tehdy mj. upozornil, že objektivní a subjektivní charakteristiky národa se doplňovaly a nelze je proto dávat do protikladu. Do tohoto kontextu je třeba zařadit také práci F. Kutnara, *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*, Praha 2003, i když se dočkala plného vydání teprve 60 let po svém napsání.

12 J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill 1982. Ještě roku 1949 zastávali historikové na III. mezinárodním setkání názor, že národy existovaly nepřetržitě od středověku, srv. sborník *Europa und der Nationalismus*, Baden-Baden 1950.

13 C. Geertz, *Old Societies and New States*, New York 1963, str. 109; R. McKim a J. McMahon v úvodu ke sborníku *The Morality of Nationalism*, New York 1997; E. Shils, *Nation, nationality, nationalism and civil society*, *Nations and Nationalism*, 1995, str. 96 a str. 100;

Nadále převažoval názor, že národ je velká skupina lidí, početná pospolitost, která je vedle vědomí sounáležitosti jejich příslušníků určena také objektivně určitelnými okolnostmi. V podmínkách politického zaujetí se ovšem zrodila příznivá půda pro častější reflexi termínu nacionalismus, přičemž někteří autoři (Friedrich Hertz, Edward H. Carr, později Elie Kedourie) zastávali názor, že jde o nebezpečný a zcestný postoj, který je nutno překonat.¹⁴ Ohlas konceptu nacionalismu jako vnitřně diferencovaného, respektive neutrálního pojmu, který vypracoval v meziválečném období Carlton J. Hayes, byl zprvu velmi omezený.

Významnou a svým způsobem přelomovou se stala polarizovaná varianta Hayesova konceptu, kterou prosazoval Hans Kohn, americký politolog pocházející z Čech.¹⁵ Definoval nacionalismus jako „a state of mind“ a vztahoval jej v obecné poloze k národnímu státu (nation-state). Podle jeho soudu se měl rozlišovat dvojitý nacionalismus. Prvým byl nacionalismus pokrokový – liberální a demokratický, který se zrodil v západní Evropě z anglického liberalismu a především z demokratických myšlenek Velké francouzské revoluce. Proti němu stavěl reakční nacionalismus „nezápadní“, který byl určován především německou jazykovou definicí národa a který byl podle jeho názoru iracionální, mytologický a autoritativní. I když později Kohn tuto strohou polarizaci zmírnil tím, že uznal existenci demokratického nacionalismu také v některých menších zemích východní Evropy, jeho dichotomie přímo i nepřímo ovlivňovala, respektive inspirovala celé generace pozdějších badatelů. Proto bude účelné reprodukovat zde ve zkrácené podobě schéma, do které „Kohnovu dichotomii“ shrnul Louis L. Snyder.¹⁶

Na západě se vytvořily národní státy, jejichž politické hranice byly zhruba totožné s národními, na východě byly státní a národní hranice zcela odlišné. Na západě vznikla sekularizovaná, racionalistická společnost z boje za svobodu, ústavu a občanská práva,

H.-U. Wehler, *Nationalismus, Nation und Nationalstaat in Deutschland im ausgehenden 18. Jahrhundert*, in: U. Herrmann (vyd.), *Volk – Nation – Vaterland*, Hamburg 1996, str. 269.

14 F. Hertz, *Nationality in History and Politics. A Study of the Psychology and Sociology of National Sentiment and Character*, London 1945. E. H. Carr, *Nationalism and After*, London 1945. E. Kedourie, *Nationalism*, London 1960.

15 Jeho základní dílo, *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*, bylo publikováno poprvé roku 1944 v New Yorku a pak v mnoha dalších vydáních. Částečnou modifikací je spis *Nationalism. Its Meaning and History*, Princeton 1955.

16 L. L. Snyder, *The Meaning of Nationalism*, New Brunswick (NJ) 1954, str. 118 nn. Na ideologické a politické aspekty „německé“ etnické definice národa upozornil ostatně již 15 let před Kohnem H. Ziegler, *Die moderne Nation*, str. 37 n.

na východě představoval nacionalismus autoritativní pojetí společnosti, která odmítala cizí (tj. západní) vlivy, i když se jim nemohla vyhnout. Na západě byl národ politickou skutečností a pospolitostí rovnoprávných občanů, na východě se představa národa opírala o iracionální koncepci lidu, pracovala s historickou mytologií a s představou „národního poslání“. Západní nacionalismus zdůrazňoval občanská práva jedince bez ohledu na jeho sociální či etnickou příslušnost, na východě se zdůrazňovala kolektivní práva a rozdílnost ras i tříd. Nacionalismus nebyl na východě zakotven v občanské společnosti, ale byl odrazem a součástí úsilí překonat pocit vlastní méněcennosti.

| 21

Příznačné je, že se Kohn nepokoušel o definici národa. Považoval jej za výtvar nacionalismu. Právě tak příznačné je, že autoři, kteří později jeho dichotomii kriticky revidovali, tento jeho názor v podstatě sdíleli. Theodor Schieder nehovořil v této souvislosti o nacionalismu, ale o „vůli ke státnosti“, přičemž zároveň zpochybnil Meineckovo rozlišování *Kulturnation* a *Staatsnation*.¹⁷ K prvním kritikům H. Kohna patřila již počátkem šedesátých let finská historička Aira Kemiläinen, která přesvědčivě doložila, že Kohnovu dichotomii nelze aplikovat podle schematické západo-východní osy.¹⁸ Kritika Kohnovy dichotomie se nově ozvala koncem století, kdy vznikly obavy, že bude nekriticky politizována a aktualizována.¹⁹

Zatímco koncepce národa jako pospolitosti definované pevným souborem „rysů“ přežívala po 2. světové válce nejméně po dvě desetiletí jako oficiální (i když již nikoli jako explicitně stalinská) doktrína sovětské historiografie, hledali autoři v západním světě nové možnosti definice. Představu volné kombinace několika typů vazeb aplikoval zejména Boyd Shafer, jenž jednotlivé vztahy – ekonomické potřeby, fyzické podmínky, jazyk, dějiny – považoval za „iluze“, které produkovaly nacionalismus jako hlavní nosnou sílu národa. Uznával nicméně také význam objektivních vazeb, jako byla společná vláda, existence sociálních, kulturních a hospodářských institucí a podobně.²⁰

17 T. Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*, Göttingen 1991.

18 A. Kemiläinen, *Nationalism*, str. 111 nn.

19 Srv. M. Billig, *Banal Nationalism*, London, New Delhi 1995, str. 46 n. a 55 n.; H. Schöpflin, *Nations, Identity, Power. The New Politics of Europe*, London 2000, str. 4 n.; J. Kiliyas, *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii naroda*, Warszawa 2004, str. 60 n.

20 B. C. Shafer, *Nationalism. Myth and Reality*, London 1955; týž, Only if We Knew More About Nationalism, *Canadian Review of Studies in Nationalism* 7, 1980, str. 197 nn.

V návaznosti na diskuse o definicích národa, které považovaly národní vědomí za druhotný faktor, se o svoji definici pokusil sociolog P. Sorokin, když definoval národ jako *multibounded group*, kterou tvoří soubor osob „spjatých dvěma nebo více jednoduchými vztahy“, k nimž mohl (ale nemusil) patřit jazyk, teritorium, náboženství, fyzikální poměry. V duchu starší anglické jazykové tradice odlišoval od národa „nationality“, kterou definoval jako etnickou skupinu, která byla spjata jen jedním – jazykovým – vztahem.²¹

22 | Během následujících desetiletí se pokusy definovat národ pevným souborem rysů či vztahů objevovaly vcelku ojediněle. V této souvislosti je třeba uvést především definici britského sociologa A. Smithe, který charakterizoval národ jako soubor obyvatelstva, „který sdílí historické území, společné mýty a historické vzpomínky, masovou kulturu, společnou ekonomii a společná zákonná práva a povinnosti závazná pro všechny jeho členy“.²² Zároveň zevrubně analyzoval význam etnických kořenů pro formování moderního národa. Vztah moderního národa k předchozí existenci etnických skupin patří k centrálním diskusním otázkám „teorie nacionalismu“.²³

V této souvislosti autor této knihy roku 1968 vyslovil názor, že národ byl určován především vztahy mezi jeho příslušníky (nikoli tedy abstraktními „rysy“) a že tyto vztahy mohly být vzájemně zástupné. Nelze empiricky doložit, že by národy byly charakterizovány pevným „závazným“ souborem vztahů, ale lze naproti tomu doložit skutečnost, že skupina „národ“ byla vždy charakterizována kombinací několika druhů vazeb a vztahů (jazykových, historických teritoriálních, ekonomických, náboženských, politických atd.), přičemž absence některého vztahu nevyklučovala existenci národa. Nutně však k charakteristice národa patří, že jeho příslušníci jsou navzájem spjata komunikačně i společným osudem ve vyšším stupni

21 P. Sorokin, *Society, Culture, and Personality. Their Structure and Dynamics. A System of General Sociology*, New York 1947.

22 A. Smith, *National Identity*, London 1991, str. 14 n. Smith se ve svých názorech na národ vyvíjel, ale tuto definici potvrdil ve své polemice *The poverty of anti-nationalist modernism*, *Nations and Nationalism* 9, 2003, str. 259.

23 Týž, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Cambridge 1986. Význam etnických kořenů národa nejnověji zdůrazňují např. T. H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, London 1993 (česky *Etnicita a nacionalismus. Antropologické perspektivy*, Praha 2012 a 2023); A. Hastings, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge 1997. Silná etnická identifikace s národním státem povzbuzuje podle Hagedoorna národní hrdost a odtud ústí k pocitu národní superiority. Srv. jeho úvod ke sborníku L. Hagedoorn, G. Csepel, H. Dekker, R. Farner, *European Nations and Nationalism. Theoretical and Historical Perspectives*, Aldershot 2000, str. 5 n.

než s příslušníky jiných národů a že jsou pospolitostí rovnoprávných občanů, kteří se za příslušníky národa považují.²⁴

Potíže se závaznou, obecněji přijatelnou definicí národa vedly některé autory k tomu, že rezignovali na definovatelnost této skupiny konkrétními objektivně určitelnými vztahy. Patřili k nim zejména zmínění již autoři, kteří definovali národ nacionalismem, ať již odsuzovali nacionalismus jako zavrženíhodný jev (Carr, Kedourie), či v něm viděli hlavní duchovní sílu současnosti (Kohn). Na definici rezignuje však i současný polský sociolog J. Kiliás.²⁵ Specifické místo zaujímá v tomto kontextu Eugen Lemberg, který se snad jako první na kontinentě pokusil aplikovat anglosaský mravně neutrální koncept termínu „nacionalismus“ a označil národ za jeho pouhý „objekt“. Poté, co doložil, že žádná kategorie vztahů nemůže být bez výjimky aplikována na všechny národy, přiklonil se k názoru, že tyto vztahy jsou navzájem záměnné. Proto definoval nacionalismus jako „intenzivní oddanost“ vůči jakékoli „nadosobní instanci“, jíž mohl být stejně tak stát jako etnická skupina či kmen.²⁶ Jeho dílo, založené na rozsáhlém empirickém poznání, předešlo svoji dobu, ale zůstalo zejména v anglosaském světě téměř bez povšimnutí.

Jiným, podstatně vlivnějším pokusem o překonání deskriptivních a scholastických diskusí o určení národa konkrétními „rasy“ byla koncepce amerického politologa, který se v Čechách narodil a v Praze vystudoval, Karla W. Deutsche. Ten již počátkem padesátých let definoval národ jako „pospolitost komplementární sociální komunikace“, tedy jako skupinu, jejíž příslušníci jsou schopni spolu navzájem komunikovat snáze, komplexněji a intenzivněji než s příslušníky jiných skupin. Tato komunikační pospolitost pak je základem společné národní kultury i národního uvědomění – „nacionalismu“, bez jehož dostatečného rozšíření by byla národní pospolitost nemyslitelná.²⁷ Pochopitelně také autoři z řad Deutschovy

24 M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Praha 1968. Toto pojetí jsem později modifikoval a upřesnil – From National Movement to the Fully-formed Nation, *New Left Review* 198, 1993, str. 3 nn. Srv. též *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, str. 10 nn.

25 J. Kiliás, *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu*.

26 E. Lemberg, *Nationalismus*, Hamburg 1964, díl I, str. 50 nn., díl II, str. 28 nn. O Lembergovi M. Hroch, Eugen Lembergs „Nationalismustheorie“, *Bohemia* 45, 2005, str. 1 nn.

27 K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, Cambridge (Mass.) 1953. O jeho teorii srv. T. Weiser, K. W. Deutschs Modell der Nationswerdung und sein Beitrag für die historische Nationalismusforschung, in: E. Schmidt-Hartmann, *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, München 1994, str. 127 nn.

„školy“ navazovali na jeho koncepci. Tak například Carl Friedrich označuje za národ skupinu osob, která je schopna komunikovat a kooperovat navzájem lépe než „navenek“ a která je politicky organizovaná a autonomní. Příslušníci této skupiny spojují své vědomí vzájemné sounáležitosti s jistými hodnotami a s kulturou.²⁸

24 | Zde se již Friedrich blíží častěji zdůrazňovanému určení národa jako státní pospolitosti, což bylo do jisté míry „naprogramováno“ v anglickém jazykovém úzu, kde termín *nation* je téměř zaměnitelný s termínem *state*, respektive je určen především státností. Takový přístup najdeme u Steina Rokkana a Charlese Tillyho, Johna Breuillyho, Louise Snydera a dalších.²⁹ Někteří významní badatelé jako Ernest Gellner či Eric Hobsbawm přitom uznávali, že vedle státnosti může (ale nemusí) být národ v některých případech charakterizován také etnicky. V případě Gellnerově to lze ostatně ilustrovat na vývoji jeho definice nacionalismu. Původně jej definoval jako „politický princip“, který vychází z toho, že podobnost kultur je základní společenské pouto, a proto považoval nacionalismus za úsilí o státnost, o to, aby politická realita odpovídala realitě kulturní, respektive etnické. Později však již viděl v nacionalismu „politický princip, podle kterého je podobnost v rámci určité kultury základním sociálním poutem“, a definoval národ „v pojmech sdílené kultury“.³⁰ Striktně politickou definici národa opouštějí ostatně od devadesátých let také další anglosaští autoři. Michael Keating odmítl zužování termínu *nation* na stát a navrhl typologii, která by brala v úvahu na jedné straně přítomnost či absenci státnosti u národa a na druhé straně rozlišení etnického a občanského nacionalismu.³¹ Etnickou a kulturní vazbu ve spojení s modernizací vyzdvihuje jako zcela legitimní pro jistou kategorii národů také

28 C. J. Friedrich, *Nation-Building*, in: K. W. Deutsch, W. J. Foltz (vyd.), *Nation-Building*, New York 1966, str. 27 nn.

29 S. Rokkan (vyd.), *Comparative Research Across Cultures and Nations*, Paris, The Hague 1968. S. Rokkan, K. Steelen, J. Warmbrunn, *Nation-Building*, *Current Sociology* 19, 1973. Ch. Tilly (vyd.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975. L. L. Snyder, *Varieties of Nationalism. A Comparative Study*, Hinsdale (Ill.) 1976. J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Chicago 1982. Nejnověji zdůraznil vazbu národa ke státu (a zároveň také k etnicitě) z nezápadních autorů také B. Geremek, *The Common Roots of Europe*, Cambridge 1996, str. 165 nn.

30 E. Gellner, *Národy a nacionalismus*, Praha 1993, str. 12 n.; týž, *Nationalism*, London 1997, český část in M. Hroch (vyd.), *Pohledy na národ a nacionalismus*, str. 405.

31 M. Keating, *Nations against the State. The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*, Basingstoke (Hampshire) 1996, str. 15.

Walker Connors, který navrhuje pro toto spojení užívat termínu *ethnonationalism*.³²

Navzdory všem potížím s hledáním definice národa a navzdory rozdílnostem ve výkladu jeho vzniku shodovala se většina badatelů z řad historiků a historických sociologů v názoru na objektivní existenci národa jako velké skupiny lidí, byť si byl charakterizován především vědomím sounáležitosti svých členů. Jako vědomou rezignaci na konsenzuální objektivní určení národa formuloval subjektivistickou koncepci například Hugh Seton-Watson: „národ existuje, jestliže se podstatný počet lidí v jisté pospolitosti domnívá, že tvoří národ, nebo se chovají tak, jako by jej tvořili“.³³ Také podle Walkera Connorse je národ určen především tím, že si jistá skupina lidí uvědomuje, že patří k tomuto a nikoli k jinému národu. Při tom není důležité „to, co je, ale to, co se zdá být“.³⁴ Tento přístup má ovšem svá úskalí, zejména při pokusech o vysvětlení kauzálních souvislostí. Jestliže totiž definujeme jistou sociální skupinu pouze vědomím sounáležitosti jejích členů, potom se nabízejí dvě prajednoduchá vysvětlení dočasné existence národa: 1. ke vzniku národa stačilo, aby někdo šířil „nacionalistická“ hesla a přesvědčil své spoluobčany o tom, ke kterému národu patří, 2. logicky tedy z toho vyplývá, že stačí důrazně propagovat a šířit opačné, tedy antinacionalistické myšlenky k tomu, aby vědomí národní sounáležitosti – a tedy i národ – přestalo existovat.

Takový přístup již v šedesátých letech uplatňovali někteří autoři, obvykle nehistorikové, které zajímal pouze abstraktní „nacionalismus“ – ať již jakkoli definovaný – a národ označovali za umělou konstrukci, mýtus či „invenci“. Kořeny této koncepce lze hledat již hluboko v 19. století u lorda Actona, který považoval národ za „umělý“.³⁵ E. Kedourie považoval národ za evropský „vynález“ z počátku 19. století.³⁶ Další z kritiků nacionalismu, K. Minogue, se domníval, že „nacionalismus začal tím, že sám sebe označil za

32 W. Connors, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Princeton (NJ) 1994.

33 H. Seton-Watson, *Nations and State. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, London 1977, str. 5.

34 W. Connors, *Ethnonationalism*, str. 93. O jeho koncepci srv. sborník D. Conversi (vyd.), *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connors and the Study of Nationalism*, London 2004.

35 Podle P. Jamese, *Nation Formation. Towards a Theory of Abstract Community*, London 1996, str. 63.

36 E. Kedourie, *Nationalism*, str. 9.

politické a historické vědomí národa", a odtud pokročil dále k „vynálezení národů“.³⁷

26 | Opravdu významný nástup zastánců názoru, že „nacionalismus“ byl prvotním hybatelem a národ pouhým jeho „vynálezem“, signalizovala jednostranná interpretace vlivné knihy Gellnerovy. Často citovaný Gellnerův názor, že národ je produktem nacionalismu, ovšem opomíjí skutečnost, že autor studoval vznik národa v celkovém kontextu své koncepce a hledal objektivní společenské kořeny nacionalismu, které spatřoval v modernizačních změnách epochy industrializace.³⁸

Ironií osudu se konstruktivistická koncepce hlásí hlavně k dílu marxisticky inspirovaného historika Benedicta Andersona, který označil národy za *imagined communities* a mínil tím skutečnost, že národ může jako skupina existovat pouze tehdy, budou-li si jeho příslušníci schopni představit, že patří k pospolitosti lidí, z nichž většinu osobně neznají a nikdy nepoznají.³⁹ Tento názor je ovšem zkresleně interpretován některými radikálními „konstruktivisty“ v tom smyslu, jako by bylo národ možno vcelku libovolně „vynalézt“ za předpokladu, že budou k dispozici dostatečné výchovné a informační prostředky. Obvykle se přitom „přehlíží“ skutečnost, že B. Anderson věnuje větší část své knihy analýze historických okolností, které byly nezávislé na přáních „nacionalistů“ a které vznik národa podmiňovaly. Andersonovu koncepci modifikoval nejnověji Paul James, jenž užívá namísto mnohoznačného termínu *imagined* termín „abstraktní pospolitost“, přičemž klade, podobně jako Anderson, důraz na to, že se tato pospolitost formovala, integrovala vlivem objektivních faktorů již dlouho před nástupem „nacionalismu“.⁴⁰

Rezignace na možnost určit národ empiricky doložitelnými charakteristikami kromě národního vědomí jeho příslušníků tedy ještě nevyklučovala uznání existence národa jako reálné entity. Mnozí autoři však tuto představu odmítají jako nepřijatelný primordialismus či „esencialismus“.⁴¹ Národ je slovy Lepsiovými či Wehle-

37 K. R. Minogue, *Nationalism*, London 1967, str. 154.

38 Z bohaté literatury o E. Gellnerovi srv. zejm. J. A. Hall (vyd.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge 1998.

39 B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983 (česky *Představy společenství*, Praha 2008). O jeho koncepci srv. P. Barša, M. Strmiska, *Národní stát a etnický konflikt. Politologická perspektiva*, Brno 1999, str. 21 nn.

40 P. James, *Nation Formation*, str. 5 nn.

41 Nejvýraznějším kritikem „esencialismu“ v pojetí národa je pravděpodobně

rovými „myšlený řád“, který „je vytvářen nacionalismem a jeho přívrženci jako svrchovaně jednající jednotka“.⁴² Národ existující jen v představách lidí může být volně manipulován, respektive modifikován. Extrémní přívrženci této koncepce nejnověji označují národ za mýtus, za „naraci“, za produkt zájmových skupin. Navíc pak bylo prý v zájmu „konstruktérů“ národa, aby sama skutečnost, že je národ konstruován, že má umělou povahu, zůstala řadovým příslušníkům národa utajena, skryta.⁴³ Tedy nejen manipulace, ale přímo podvod na lidu? Jestliže reálně existovalo jen ono uměle vytvořené vědomí či vyprávění, pak také se stávalo zbytečným hledat definici národa či jeho sociální kořeny. Není snad náhodou, že v radikálním pojetí národa jako nahodilé „nehody dějin“ najdeme paralely – pochopitelně s odlišným politickým vokabulářem – s radikálně antinacionalistickými postoji Rosy Luxemburgové i s dávno dosněným snem dogmatických sovětských leninovců o historické podmíněnosti národa a jeho brzkém zákonitěm „překonání“ a zániku. Tím se dostáváme k polemikám o pozitivním či negativním hodnocení nacionalismu, jimž bude věnována následující kapitola.

Radikální konstruktivismus však zdaleka neurčuje veškeré bádání o národě a nacionalismu. Rostoucí počet současných badatelů se snaží vymanit se z jednostranného omezení na pojem nacionalismus a pracovat s termíny národ a formování národa jako s funkčními analytickými nástroji, které neztratily svoji použitelnost.⁴⁴

R. Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in New Europe*, Cambridge 1996, str. 13 nn. Nejnověji polemizuje Brubaker i proti „groupismu“, tj. proti badatelským postupům, které pracují se skupinami jako danými složkami lidské společnosti: srv. *Ethnicity without Groups*, Cambridge (Mass.) 2004. Kritika této koncepce v *Nations and Nationalism* 12, 2006, str. 699 nn.

42 M. R. Lepsius, *Interessen, Ideen und Institutionen*, Opladen 1990, str. 233; týž, *Demokratie in Deutschland. Soziologisch-historische Konstellationsanalysen*, Göttingen 1993, str. 196 nn.; H.-U. Wehler, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, München 2001, str. 13.

43 Srv. zejm. R. Speth, *Nation und Revolution. Politische Mythen im 19. Jahrhundert*, Opladen 2000, str. 153; L. Mármora, *Nation und Internationalismus. Probleme und Perspektiven eines sozialistischen Nationsbegriffs*, Bremen 1983, str. 119 n.; A. H. Birch, *Nationalism and National Integration*, London 1989, str. 6 n.; B. Estel, *Grundaspekte der Nation*, in: B. Estel, T. Mayer (vyd.), *Das Prinzip Nation in modernen Gesellschaften*, Opladen 1994, str. 13 nn.

44 Tak např. v anglosaské literatuře se projevuje, ovšem na nové teoretické úrovni, příklon k určení národa objektivními vazbami. Australský politolog P. James charakterizuje národ jako „široké strukturované propojení sociálních vztahů v určité společnosti, které jsou podmíněny a integrovány skrze vztahy a prostředky komunikace, výroby, organizace a výměny“. P. James, *Nation Formation*, str. 127.

Ať již je národ považován za konstruovanou, ale nezávisle na záměrech lidí existující skupinu, za „substanci“, či za mýtus a iluzi, je zřejmé, že jakékoli vědecké a zvláště pak historické studium tohoto fenoménu nemůže resignovat na vysvětlení jeho vzniku, na analýzu vztahů a postojů, které k úspěšnému „vynalezení“ nebo zformování národa, či ke zrodu nacionalismu vedly. Veškeré pojmoslovné pŕtky dostávají smysl pouze tehdy, jsou-li sporem o to, která definice umožňuje lepší a přesnější kauzální analýzu. Bude proto vhodné přejít na tomto místě od srovnání definic a teorií k otázce, jak funkční jsou při rozboru kauzálních souvislostí. Analýzy – ať již jakkoli definovaných – národotvorných procesů jsou však natolik zatíženy ideologií a moralistními předsudky, že bude užitečné zastavit se nejprve u rozporných názorů na historické kořeny, podstatu a společenskou úlohu jevu, který většina současných badatelů označuje jako „nacionalismus“.

1.3 NACIONALISMUS: POHROMA ČI NEDOPATŘENÍ?

Jak vyplývá ze samotné podstaty věci, nelze se zabývat v současné době problematikou národa a nacionalismu, aniž bychom se setkali se střety v názorech na užitečnost či škodlivost těchto jevů. Každá taková hodnotící diskuse ovšem musí charakterizovat objekt své kritické analýzy. Poznali jsme však, že právě v otázce definice národa se názory diametrálně rozcházejí. Jak je tomu v případě nacionalismu?

Bylo již konstatováno, že pokud převládá představa, že reálně existuje pouze „nacionalismus“, stává se otázka po definici národa bezpředmětnou. Takový přístup má zajisté svoji logiku. Závažným nedostatkem ovšem je, že autoři stále častěji považují za bezpředmětné zamyslet se alespoň nad tím, jak vlastně tento „nacionalismus“ definovat. V důsledku toho se v průběhu posledních desetiletí stává tento termín stále mlhavějším – a to jak v jazyce každodenní politiky, tak i v odborné literatuře.

V první části této kapitoly jsme sledovali, jak se termín „nacionalismus“ objevoval v politických diskusích na přelomu století stejně tak s pozitivním jako s negativním předznamenáním. Konstatovali jsme také, že teprve v meziválečném období se z něj pokusili někteří autoři učinit neutrální, tj. nijak nehodnotící nástroj vědecké analýzy. V poválečném bádání tato linie pokračovala zejména v anglosaském jazykovém prostředí, kde jsem již zmínil přístupy K. W. Deutsche

a J. Breuillyho. U řady dalších autorů můžeme sledovat pozoruhodnou inkonzistenci v užití tohoto pojmu. Tak například Ernest Gellner se v teoretickém kontextu přidržuje mravně neutrálního, nehodnotícího termínu nacionalismus, ale užívá téhož termínu také všude tam, kde hovoří o konkrétních negativních projevech agresivního, sobeckého a xenofobního nacionalismu, zatímco pozitivní konotace v jeho slovníku chybějí.⁴⁵ Někteří konstruktivističtí autoři se přidržovali i v devadesátých letech negativního hodnocení nacionalismu, který již ze své podstaty vytváří konfliktní situace.⁴⁶

Naproti tomu autoři vyrůstající z myšlenkového odkazu marxistického internacionalismu rozumějí pod termínem nacionalismus především negativní společenské a politické jevy ve vývoji společnosti. To platí nejen o E. Hobsbawmovi a o B. Andersonovi, ale také například o A. Giddensovi.⁴⁷ Jako pokus vymanit marxistický pohled z tradiční politické zaujatosti lze charakterizovat úvahy Toma Nairna o „Janusovské tváři“ nacionalismu: jeho rozlišení situací koloniálního a jiného útlaaku, kdy nacionalismus hrál roli pozitivní, od situací, kdy jeho role byla negativní, mělo ovšem rovněž politický podtext a v jistém ohledu připomíná kladné hodnocení demokratizačních tendencí národně emancipačních hnutí v Rusku, jak je formuloval Lenin v polemice proti Rose Luxemburgové.⁴⁸

Závažnější a dlouhodobější vliv měla na hodnocení nacionalismu snad přece jen výše charakterizovaná „dichotomie“ Hanse Kohna, která rozlišovala progresivní a reakční nacionalismus. I když on sám svoji původně striktně západo-východní diferenciaci modifikoval, jeho představa o protikladu pokrokového, demokratického národního vědomí či nacionalismu „západního“ a reakčního, zaostalého nacionalismu „východního“ se objevovala ve službách politické aktualizace stále znovu nejen v publicistice, ale také

45 Kromě výše uvedené nedůslednosti v definici nacionalismu (srv. pozn. 30) je třeba upozornit také na rozpory v hodnocení nacionalismu: neutrální v úvodní kapitole *Národ a nacionalismus*, negativní v politickém kontextu 20. století, srv. např. jeho stať *Nationalism and the International Order*, in: E. Gellner, *Encounters with Nationalism*, Oxford 1994, str. 23 nn.

46 M. Canovan, *Nationhood and Political Theory*, Cheltenham 1996; D. Dunkerley (vyd.), *National and Ethnic Identity in the European Context*, Lodz 2001, str. 59 nn.

47 A. Giddens, *The Nation State and Violence*, Cambridge 1985, str. 215.

48 V. I. Lenin, *Sebrané spisy* 20, Praha 1957, str. 402 nn.; T. Nairn, *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-nationalism*, London 1977, především kapitola *The Modern Janus* (česky in M. Hroch, vyd., *Pohledy na národ a nacionalismus*, str. 143 nn). K diskusi o této koncepci viz T. Nairn, E. Hobsbawm, R. Debray, M. Löwy, *Nationalismus und Marxismus*, Berlin 1978. Rozlišení na nacionalismus exkluzivní a odbojový (proti vnějšímu ohrožení) srv. R. McKim a J. McMahon, *The Morality of Nationalism*, str. 69 nn.

v odborné literatuře. Uvedme jako příklad nejnovější z vlivných aplikací Kohnova konceptu: je to typologie nacionalismu, kterou vypracovala zdánlivě nezávisle – tj. bez jediného odkazu na H. Kohna – ve značně přečeňované knize Liah Greenfeldová.⁴⁹ Dichotomie dosahuje u ní již globálního rozměru: nejpokrokovějším typem nacionalismu je podle ní občanský a individualistický koncept americký, zatímco role reakčního a nebezpečného nacionalismu je nadále vyhrazena „východu“ – Německu a především Rusku.⁵⁰

30 | Proslulou diachronní diferenciací hodnocení nacionalismu navrhl roku 1956 T. Schieder: nacionalismus byl původně (tj. především v průběhu 19. století) považován za pokrokový a tvořivý faktor, ale s postupem času (tedy především v první polovině 20. století) se projevila jeho neblahá destruktivní stránka. Obdobně propojil periodizaci a typologii již roku 1945 E. H. Carr: v první fázi byl nacionalismus do roku 1789 záležitostí intelektuálů, ve druhé se do roku 1870 národní myšlenka demokratizovala, ve třetí se pak „socializovala“ a osvojila si agresivní vztah k okolí.⁵¹ Obdobné diachronní rozlišení progresivní a reakční fáze najdeme ostatně nejednou také v sovětské historiografii, kde se ovšem pod termínem nacionalismus objevuje pouze ona fáze reakční. Obdobu najdeme také v současné německé a rakouské odborné literatuře.⁵² Odlišné historické pozadí, ale stejný základní koncept vyjadřuje výše zmíněný Nairnův výklad o „Janusovské tváři“ nacionalismu.

Dvojí tvář nacionalismu rozlišuje velká část, možná i většina autorů. Tak například Etienne Balibar spatřuje „dobrou“ stránku nacionalismu v tom, že přispívá k budování státu a pospolitosti vůbec, je odvozen od lásky k lidem a je tolerantní. „Špatná“ stránka nacionalismu tkví v jeho expanzivitě, nenávistnosti, netoleranci k jiným nacionalismům.⁵³ Podle Louise Snydera, který se v mnohém hlásil

49 L. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge (Mass.) 1992.

50 Tato apriorně politizující typologie ovšem nevylučuje autorčino vysoké hodnocení nacionalismu jako základního faktoru umožňujícího normální fungování lidského ducha. Srv. její stať *Nationalism and the Mind, Nations and Nationalism* 11, 2005, str. 333.

51 T. Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat*, str. 347.

52 Srv. např. U. v. Hirschhausen, J. Leonhard, *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*, Göttingen 2001, str. 29 nn.; R. Bauböck, *Nationalismus versus Demokratie, Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 20, 1991, str. 73 nn.

53 E. Balibar, I. Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, London, New York 1991, str. 47 nn. Rozlišení nacionalismu u I. Berlina na agresivní a kooperující komentuje N. Gardels, *Two Concepts of Nationalism. An Interview with Isaiah Berlin*, *The New York Review of Books* 20, 1991. Pozitivní typ nacionalismu označuje A. Smith s odvoláním na J. Hutchinsona adjektivem „kulturní“, srv. A. Smith, *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, London, New York 1998, str. 176 n.

k H. Kohnovi, mohl být nacionalismus právě tak morální jako nemorální, právě tak kladný jako záporný, lidský jako nelidský.⁵⁴ Jeho nebezpečí spočívalo ve spojení s kolektivismem proti individuálním svobodám. Mnozí současní badatelé upozorňují, že nacionalismus pomáhal legitimovat občanský demokratický politický systém.⁵⁵

Je příznačné, že pozitivní stránky „nacionalismu“ (obvykle bez přesné definice tohoto pojmu) vyzvedají častěji autoři, kteří přicházejí z prostředí „malých národů“, než autoři angloameričtí. Tak například emancipační význam nacionalismu – v minulosti i v současnosti – vyzvedala řada dalších autorů, jako kupříkladu katalánský historik Josep Llobera,⁵⁶ turecký historik Udmut Özkirimli či izraelská historička Hedva Ben-Israel.⁵⁷

Záleží ovšem na tom, jak který z autorů „nacionalismus“ definuje. V této souvislosti má svůj význam názor francouzského politologa Jeana Leca, který doporučuje definovat tento termín v několika rovinách. Za „ultraslabou“ (tj. neutrální) označuje definici nacionalismu jako každého hnutí a postoje, který se přidržuje kulturní či politické identity s národem. Za „silnou“ definici považuje názor, že nacionalismus vyjadřuje solidaritu, která nadřazuje národ nad jedince a preferuje vlastní národní zájmy nad všemi ostatními.⁵⁸

Někteří autoři jdou v rozlišení dvou tvářností nacionalismu ještě dál a doporučují, aby tento termín zůstal vyhrazen pouze pro označení národního egoismu, nekritického povyšování zájmů vlastního národa nad ostatní, kladení národní pospolitosti nad práva jedince. Nejnověji se k tomuto pojetí otevřeně přihlásil německý historik Otto Dann.⁵⁹ Pro pozitivní projevy národního vědomí se pak doporučuje užívat jiných termínů, jako například národní cítění (Bagge), láska k vlasti a zejména patriotismus. Tento termín (patriotismus) zavedla do své analýzy řada badatelů, přičemž vztah mezi oběma termíny charakterizují někteří jako paralelní (Sugar, Dobb), jiní jako genetický: ostatně i Gellner označil nacionalismus jako

54 L. L. Snyder, *The New Nationalism*, Ithaca (NY) 1968, str. 13 nn.

55 H. Schöpflin, *Nations, Identity, Power*, str. 35 nn.; J. Szacki, O narodzie i nacjonalizmie, ZNAK 3, 1997, str. 15.

56 J. R. Llobera, *The God of Modernity. The Development of Nationalism in Western Europe*, Oxford, Providence 1994.

57 H. Ben-Israel, Nacionalismus v historické perspektivě, in: M. Hroch (vyd.), *Pohledy na národ a nacionalismus*, zejm. str. 308 nn.; U. Özkirimli (vyd.), *Nationalism and its Futures*, London 2003.

58 J. Leca, De quoi parle-t-on?, in: *Nations et nationalismes*, Paris 1995, str. 17 n.

59 O. Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770–1990*, München 1993, str. 12 nn.